

A CSEH TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI IRODALOMRÓL

A cseh demográfiai vizsgálódásokban a 19. század közepe korántsem olyan éles cezúra, mint a magyarban. A cseh szakirodalom a statisztikus kort nem az 1857-es első modern népszámlálástól számítja, hanem jóval korábbról, egyesek a józsefi időktől, a kutatók többsége pedig az 1754-es első népességösszeírástól. A két szakirodalom eltérő periodizációját – az általános fejlettségi különbségeken túl – főleg az magyarázza, hogy Csehországban lényegesen több összeírást tartottak a későfeudális korban, mint Magyarországon. Néhány rövidebb időszakról eltekintve évente utóbb háromévenként összegyűjtötték a népességre vonatkozó adatokat, s ami még fontosabb, ezek anyaga nagyrészt fennmaradt és több forráskiadvány jóvoltából könnyen hozzáférhető a kutatás számára. Ilyenformán az 1857-es népszámlálás inkább csak a statisztikai módszerek korszerűsítésének egy újabb állomása, jelentősége nem haladja meg az 1780-as, az 1827-es vagy éppen az 1890-es átszervezését.

Másfelől a prestatisztikus források használata nem korlátozódik az 1850, még kevésbé az 1754 előtti időszakokra. Bár az anyakönyvek, az egyházi összeírások, az adójegyzékek, stb. alapján folytatott kutatás fő időszaka a 16–18. század, jócskán találni „prestatisztikus” megközelítéseket a 19. század második felére, sőt például a munkásság néprajzi jellegű vizsgálatában egészen napjainkig kiterjesztik az időhatárokat. Az elmondottak alapján helyesnek láttuk, ha a cseh demográfiai irodalom periodizációját követve, az 1754 és 1918 közötti időszakot egységes korszakként kezeljük.

Az első statisztikai és demográfiai munkák a 18. század második felében jelentek meg, röviddel az első népességösszeírások után. Többé-kevésbé pontosan reprodukálták a beérkezett adatokat, s különös értékük, hogy néhány összeírásról egyedüli forrásként szolgálnak az azóta elveszett iratanyag helyett. Különösen vonatkozik ez az első jelentősebb csehországi statisztikus, Josef Antonin Riegger (1742–1795) műveire. Guberniumi tanácsosként egy tizenkét kötetes gyűjteményt tett közzé 1787 és 1794 között (*Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen, Leipzig–Prag*), amely áttekintést ad a csehországi népességre vonatkozó addigi ismeretekről, és feldolgozza az 1762–1768, az 1772–76, valamint az 1781–86 közötti időszakok összeírásait. Egyházi forrásokra támaszkodva közli az 1762–68 és az 1785–86 évek népmozgalmi adatait, melyek az első összefüggő adatsorok a csehországi házasságkötések, születések és halálozások számára. További munkáiban Riegger foglalkozott a manufaktúrák és a nagybirtokok történetével, a munkások és a parasztok számával, az egyes ágazatok termelési és értékesítési adataival, de figyelme kiterjedt a termelés átalakítására, az új találmányok bevezetésére, a munkások társadalmi rétegződésére, bérére, lakás- és életviszonyaira, a jobbágyi kötelékekre, stb.¹

A 18. század második felében számos topográfiai lexikon és kézikönyv született. Ezek abban különböztek a korábbi honismereti gyűjteményektől, hogy az országleírás statisztikai adatközléssel bővült. Az 1760-as évek állapotát rögzíti az Ugarte-testvérek munkája Cseh-, illetve Morvaországról, mely kéziratban maradt, s jelenleg a bécsi állami levéltárban található. Állami és egyházi hivatalokhoz szétküldött kérdőívek alapján írta meg

a piarista Jaroslav Schaller 16 kötetes topográfiáját, mely az első nyomtatott áttekintés a csehországi településekről.² A leírás a kerületi beosztást veszi alapul, s egyebek között községként közli a lakóházak számát, igaz a lélekszám nélkül. A mű kiegészítéseként Schaller négykötetes kézikönyvet adott közre Prágáról.³ A morvaországi településekről hasonlóan széles körű gyűjtést végzett a nikolsburgi uradalom tisztviselője, Fr. J. Schwoy.⁴

A 19. század harmadik és negyedik évtizede újabb fellendülést hozott a topográfiai irodalomban. Csehországról a szász származású publicista, Johann Gottfried Sommer vezetésével készült egy hatalmas feldolgozás,⁵ Morvaország helyrajzát pedig a bencés Gregor Wolny írta meg.⁶ Sommer művét számos bíráló érte, főleg forrásainak heterogenitása miatt, ami megnehezíti az átfogó kép kialakítását. Helyi kutatásokra viszont igen alkalmas, mivel a nyomtatott szövegen kívül fennmaradtak a földesúri hatóságok és a magisztrátusok által beküldött részletes elaborátumok, melyeket a prágai Nemzeti Múzeum levéltára őriz. Wolny kézikönyve jól használható a demográfiai kutatásban, s értékét növeli, hogy feldolgozza az időközben elpusztult 1834-es lakossági összeírás eredményeit. A korszakból kiemelendő még František Palacký leírása a csehországi településekről (Popis království Českého, Praha 1848), mely az 1843-as összeírást vette alapul, valamint a prágai statisztikaprofesszor, Georg Norbert Schnabel néhány munkája.⁷

A statisztikai és a topográfiai összefoglalók mellett kezdtek megjelenni az első kifejezetten demográfiai tanulmányok, melyek a csehországi népesség hosszabb távú alakulását vagy egy-egy demográfiai mutató sajátosságait vizsgálták. J. Mellitsch orvos 1790-ben egy táblázatos összeállítást készített a Malá Strana-i Szt. Miklós templom anyakönyvei alapján az 1696 és 1788 közötti házasságkötésekről és keresztelesekről. František Palacký egy 1829-es írásában a népességszámot elemezte a megelőző 60 évben,⁸ F. A. Stelzig prágai orvos pedig a cseh főváros, illetve a csehországi születések és halálozások adatait foglalta össze a 19. század elejétől kezdve.⁹

A 19. század harmadik negyedében elsősorban az új típusú népszámlálások kidolgozása és stabilizálódása érdemel figyelmet. Az 1857-es és az 1869-es népszámlálás kapcsán ugyan gyorsan gyarapodott a statisztikai és a demográfiai irodalom, de általános színvonalát meglehetősen alacsonyra értékeli a későbbi kutatók. A korszakban jelentősebb statisztikus Adolf Ficker, aki előbb az egész Monarchia, majd külön Csehország népességéről végzett vizsgálatokat az 1857-es népszámlálás alapján.¹⁰ Említésre méltó még J. V. Goehler néhány történeti-statisztikai tanulmánya.¹¹

A demográfiai kutatás igazi fellendülése a 19. század nyolcvanas éveitől következett be Csehországban. Ehhez kedvező feltételeket teremtett az egyetemi tanszékek számának rohamos növekedése (1882-ben a Károly Egyetem kettévált cseh és német egyetemre), az antropológiai és demográfiai intézet 1897-es megalapítása és a tartományi statisztikai hivatal felállítása 1898-ban. A statisztikai módszerek, a közgazdasági és szociológiai szempontok adaptálásával kibővült a népesedési vizsgálódások köre. A legnagyobb figyelem természetesen a nemzetiségi kérdés felé fordult, s a cseh és a német statisztikusok, demográfusok aktívan bekapcsolódtak a két csehországi népcsoport nemzetiségi küzdelmeibe. A vita mindenekelőtt az osztrák statisztika megbízhatósága körül forgott, és a nyelvi adatokból kiindulva vontak le eltérő következtetéseket a két nemzetiség közötti viszonyról, a nemzetiségi határok változásairól, az ország gazdasági életében betöltött szerepről. Ebben a vitában mindkét oldalon zömmel publicisztikai írások születtek, de akadtak alaposabb és maradandó értéket képviselő munkák is.

Német részről kimagasló jelentőségű Heinrich Rauchberg (1860–1938), a prágai német egyetem későbbi professzorának statisztikai munkássága, aki első írásaiban a monarchiai népesség sajátosságait vizsgálta az 1890-es népszámlálás alapján.¹² Hatalmas, háromkötetes műve, a *Der nationale Besitzstand in Böhmen* (Leipzig, 1905) a népesedési fejlődés néhány általánosabb problémájára is felhívta a figyelmet, így a különböző gazdasági területek lakosságának eltéréseire, az ipari fejlődéssel összefüggő demográfiai változásokra. A huszadik század első évtizedében született meg a cseh politikusok, jogászok, közgazdászok, történészek és statisztikusok közös vállalkozásaként a *Česká politika* című ötkötetes reprezentatív kézikönyv (1906–1911), melynek első kötete átfogó képet ad a Monarchia és Csehország népességéről. A statisztikai fejezetek közigazgatási kerületenként haladva, ismertetik a nemzetiségi és a vallási összetételt, s a részletes elemzés kitér a századforduló néhány fontosabb demográfiai jelenségére, főleg a migrációra. A területi népmozgások egyébként erősen foglalkoztatták a cseh kutatókat, s a század első éveiben több tanulmány született a belső migrációról, a kivándorlásról vagy a szezonális ingázásokról.¹³

Szólni kell a legnagyobb cseh demográfusról, Antonín Boháčról (1882–1950), aki már az első világháború előtt ragyogó metodikájú tanulmányokban tárta fel néhány populációs tendencia (népszaporulat, halálozás) változását a századforduló idején.¹⁴ Boháč később az Állami Statisztikai Hivatal alelnöke lett, egyik fő szervezője volt az 1919-es és 1930-as népszámlálásoknak, s nevéhez fűződik a demográfiai statisztika 1925-ös átszervezése. A világháború utáni művei közül megemlítendő a Hlavní město Praha (1923) és az *Občevatelstvo v Československe republice* (a *Československá vlastivěda* *Národopis* című kötetében, 1936), melyek a korabeli állapotokon kívül a hosszútávú népesedési trendeket is elemezték. A két világháború közötti gazdag demográfiai irodalomban Boháčon kívül főleg azok a kutatók végeztek hosszútávú elemzéseket, akik a cseh vidék elnéptelenedésének okait vizsgálták.¹⁵

Időközben megkezdődött a későfeudális kori népességösszeírások levéltári felkutatása, feldolgozása és kiadása. A 18. századi összeírásokat már a 20. század elején feltárta A. Gürtel és H. Grossmann.¹⁶ 1923 és 1926 között František Dvoráček tette közzé gyűjtésének eredményeit a *Československý statistický věstník* hasábjain (*Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*). Dvoráček feldolgozta és kritikailag értékelte az 1754 és az 1857 közötti csehországi, morvaországi és sziléziai összeírások forrásait, valamint az 1785 és 1913 közötti természetes népmozgalmak statisztikáit. A morvaországi és a sziléziai összeírások adatait azután külön összesítette és kiegészítette Jiří Radimský a második világháború után megjelent tanulmányaiban.¹⁷ Legutóbb pedig Václav Sekera bővítette a forráskiadványok sorát, aki feldolgozta és közreadta az 1754 és 1918 közötti összeírások és népszámlálások demográfiai adatait.¹⁸

A második világháború utáni demográfiai kutatás Boháč nyomdokait követve lépett tovább a népesség történeti vizsgálatában. 1959-ben megjelent a *Statistika a demografie* című évkönyv első kötete, melyben két jelentős tanulmány hívta fel a figyelmet a csehországi és a szlovákiai lakosság fejlődésének hosszútávú trendjeire. Jan Svetoň a szlovákiai halálozások mutatóit dolgozta fel az 1850 és 1945 közötti időszakban. Vladimír Srb és Milan Kučera dolgozata két irányban igyekezett továbbfejleszteni Boháč megállapításait a 19. századi csehországi populáció helyzetéről. Egyrészt a múlt század második feléből származó statisztikák alapján kiszámították a lakosság természetes reprodukciójának mértékét, pontosabbá téve a korábbi demográfiai irodalom adatait. Másrészt kibővítet-

ték a populációs vizsgálódás anyagait a gazdasági fejlődés mutatóival. Az utóbbi irányban folytatta a kutatást Z. Vávra, aki nemzetközi összehasonlításból kiindulva vizsgálta meg a csehországi népesség hosszútávú reprodukciós tendenciáit.¹⁹ Szintén a hosszútávú trendek összehasonlító módszerét alkalmazta Zdeněk Pavlík műve,²⁰ amely egyébként Csehszlovákiában először fejtette ki konkrét történeti példán a demográfiai forradalom elméletét.

Az 1960–70-es évek a cseh történeti demográfia önálló tudománnyá szerveződésének időszaka. Korábban szinte kizárólag demográfusok vizsgálták a népesség fejlődésének történeti vetületeit, míg a történészek csak elvétve foglalkoztak demográfiai témákkal. Ilyen kivételként megemlíthető Otto Placht (1890–1959) munkássága, aki adóösszeírások és egyházi források alapján foglalta össze több évtizedes kutatásainak eredményeit a 16–18. századi népességről.²¹ Mindössze 8 évvel később jelent meg a cseh történeti demográfia máig egyik legfontosabb alkotása, Ludmila Kárníková könyve (*Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*), mégis Placht és Kárníková művét szinte egy egész történelmi korszak választja el egymástól. Az előbbi a II. világháború előtti nagy hagyományú gazdaságtörténetírás egyik kései és egyedi hajtásának tekinthető, az utóbbi viszont már a dogmatikus történet szemlélet meghaladásának igényével lépett fel, amikor a gazdasági fejlődést a leegyszerűsített osztályszempontok helyett az általánosabb demográfiai tendenciákkal kapcsolta össze. Kárníková (1931–1965) az ország területét felbontja gazdasági övezetekre, melyek gazdasági és népesedési fejlődését négy perióduson át vizsgálja (1754–81, 1781–1848, 1848–79, 1879–1914). A demográfiai tényezők közül a durvább mutatókat használja (népességszám, születés, halálozás, migráció), s ezzel a módszerrel sikerült a gazdasági, társadalmi és népesedési folyamatok néhány érdekes összefüggését magvilágítani, mint a társadalmi és a földrajzi mobilitás kapcsolatát, a népesség termékenységének és gazdasági aktivitásának viszonyát.

Mivel a cseh történeti demográfiai irodalom legutóbbi huszonöt-harminc éves terméséről összeállításunk következő darabja, Jana Macháčová és Jiří Matějček írása ad áttekintést, elegendő, ha befejezésül csupán az újabb kutatás intézményes kereteiről szólnunk.

Az Akadémia Történettudományi Intézetében az 1960-as évek eleje óta folyik történeti demográfiai kutatás, itt dolgozott korábban Kárníková, Pavla Horská, s jelenleg például Ludmila Fialová. Az Intézet történeti demográfiai bizottsága adja ki 1967 óta a *Historická demografie* című periodikát, mely 1972-ig évente jelent meg. Az 1974-es francia nyelvű kötetet tízéves késéssel követte a 8. szám, s a legutóbbi időkben tizedik évfolyamába lépett ez a periodika, mely majd minden számában bibliográfiát közöl a megelőző időszak történeti demográfiai irodalmáról.

1964-ben alakult meg a Csehszlovák Demográfiai Társaság, melyben külön történeti demográfiai szekciót is létrehoztak. Tevékenységéről leginkább a Föderális Statisztikai Hivatal kiadásában megjelenő *Demografie* című folyóirat híreiből lehet értesülni. A folyóirat egyébként rendszeresen közöl történeti demográfiai tanulmányokat. A hatvanas évek közepe óta jelennek meg a Társadalmi-Gazdasági Információk Intézetének éves bibliográfiái a statisztikai és demográfiai irodalomról, melyekben a történeti vonatkozások is helyet kapnak.

A Károly Egyetemen az 1960-as években eleinte történeti statisztikát oktattak Jan Havránek és Josef Petrů jegyzete alapján.²² Utóbb Eduard Maur vezette be a történeti demográfiát az oktatásba, s jelenleg is az ő jegyzete alapján tanítanak.²³ Az egyetemen

folyó kutatásról például az Acta universitatis Carolinae 1972-es tematikus kötete tanúskodik.

Szintén folyik történeti demográfiai oktatás az ostravai pedagógiai karon. Az itteni kutatás Lumír Dokoupil vezetésével főleg az ostravai iparvidék regionális sajátosságaira koncentrál. Kiadványaik közül említést érdemel a fakultás évkönyvei keretében megjelenő Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti c. sorozat.

A nemzetiségi kérdésre szakosodott az Akadémia opavai Sziléziai Intézete, melyben főleg Jiří Matějček és Blanka Pitronová foglalkozik demográfiával. Az Intézet közlönye, a Slezský sborník gyakran ad helyet történeti demográfiai tanulmányoknak.

Végezetül szólni kell arról a projektumról, mely a Levéltári Főigazgatóság történeti demográfiai csoportjában folyik az 1970-es évek végétől, és a demográfiai forradalom összefüggéseit vizsgálja. A kutatás a cseh tartományok fejlődőképes iparvárosait, a hagyományos népességgel és kézművességgel rendelkező városait és egy tisztán mezőgazdasági (falusi) népességet választott ki, és megkezdte az anyakönyvek feldolgozását tizenöt helysége vonatkozásán.²⁴

JEGYZETEK

1. J. A. Riegger: Skizze einer statistischen Landeskunde Böhmens. Leipzig-Prag 1794; Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen I-III. Dresden 1792-95. Életművéről ld. Bělina, Pavel: K počátkům statistiky v českých zemích. Působení Josefa Antonína Rieggera v Čechách. ČSČH, 1977.
2. J. Schaller: Topographie des Königreiches Böhmen I-XVI. Prag 1785-1790.
3. J. Schaller: Beschreibung der königlichen Haupt- und Residenzstadt Prag I-IV. Prag 1794-97.
4. Fr. J. Schwoy: Topographie vom Markgrathum Mähren I-III. Wien 1793-94.
5. J. G. Sommer: Das Königreich Böhmen statistisch-topografisch dargestellt I-XVI. Prag 1833-1849.
6. G. Wolny: Die Markgrafschaft Mähren, topografisch, statistisch und historisch geschildert I-VI. Brünn 1835-42.
7. G. N. Schnabel: Statistische Darstellung von Böhmen. Prag 1826; Tafeln zur Statistik von Böhmen. Prag 1848. A statisztikai és topográfiai irodalomról részletesen tájékoztat F. Roubík: Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech. Praha 1940.
8. F. Palacký: Gradation der Bevölkerung Böhmen. Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen, 1829.
9. F. A. Stelzig: Notizen über die Bevölkerung Prags. MGvMB, 1827; Resultate der Geburts- und Sterbeverhältnisse seit der Schutzpocken-Einimpfungs-Periode. Jahrbücher des Böhmisches Museums, 1830.
10. A. Ficker: Bevölkerung der Österreichischen Monarchie statistisch dargestellt. Gotha 1860; Die Bevölkerung des Königreiches Böhmen in ihren wichtigsten statistischen Verhältnisse. Wien-Olmütz 1864.
11. J. V. Goehler: Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen im Vergleiche mit jenen der neueren Zeit. Wien 1855; Die Bevölkerung Böhmens in ihrer Entwicklung seit hundert Jahren. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1879.
12. H. Rauchberg: Die Bevölkerung Österreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Wien 1895.
13. T. Živanský: Ze studií o vnitřním stěhování u nás. Nová česká revue, 1903; V. Mildschuh: Stěhování obyvatelstva království Českého. Zprávy zemského statistického úřadu Království Českého, 1905; Anketa o českém vystěhovalectví, 1912; J. Auerhan - F. Bibl: Saisonní vystěhovalectví i vnitřní saisonní stěhování dělnictva v Čechách. ZZSU, 1916.
14. A. Boháč: Přirozená měna obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku. Národopisný věstník československý, 1909; Ubývání plodnosti v Čechách a na Moravě. NVČ, 1914. Életművéről ld. A. Šubrťová: Antonín Boháč - statistik a demograf. In: Sborník Národního muzea Ř. A., 1977.
15. J. Korčák: Vylidňování jižních Čech. Praha 1929; J. Pohl-Dobersky: Vylidňování venkova v Čechách v období 1850-1930. Praha 1932.

16. A. Gürtler: Die Volkszählungen Maria Theresia's und Josef II. Innsbruck 1909; H. Grossmann: Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich, Stat. Mon., 1916.
17. J. Radimský: Vývoj obyvatelstva na Moravě do r. 1857. Vlastivědný věstník moravský, 1946; Vývoj obyvatelstva ve Slezsku 1754–1930. Slezský sborník, 1947.
18. V. Sekera: Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I–II. Praha 1978.
19. Z. Vávra: Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí léta 1870–1944. Rozprávy ČSAV, 1962.
20. Z. Pavlík: Nástin populačního vývoje světa. Praha 1964.
21. O. Placht: Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16–18. století. Praha 1957.
22. J. Havránek–J. Petráň: Základy statistické metody pro historiky. Praha 1963.
23. E. Maur: Základy historické demografie. Praha 1978.
24. A vizsgálatban a következő települések szerepelnek: Smečno 1698–1755., Chojonov körszete 1667–1745., Třeboň 1750–1799., Milevsko 1750–1799., Domažlice 1677–1800., Plzeň 1750–1800., Plzeň–Doudlevec 1800–1900., Budyně nad Ohry 1734–1850., Česká Lípa 1702–1864., Jablonec nad Nisou 1730–1850., Broumov körszete 1632–1781., Králiky 1758–1810., Prouba 1661–1850., Králice na Hané 1658–1760., Oslavany 1660–1759. A kutatásról beszámol Čaňová, Eliška és Horská, Pavla: Zusammenarbeit der tschechoslovakischen Archivare auf dem Gebiet der Demographie, In: Historisch-demografische Mitteilungen 4, Budapest 1981. Az első eredményeket közli: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (Předstatistické období), In: Acta demografica 4, Praha 1981 (Eduard Maur és Pavla Horská bevezető tanulmányával).